ARS

EEN KEULS PELGRIMSTEKEN UIT DE WAAL

door G. DE WERD

Het gebruik om kleine souvenirs mee te nemen uit pelgrimsplaatsen herleefde in de twaalfde eeuw[1]. De meest verbreide onder deze souvenirs waren in de middeleeuwen de zogenaamde „pelgrimstekens", kleine plaquetten van tin of lood, met een afbeelding van de in de bezochte plaats vereerde heilige[2]. Met behulp van oogjes aan de zijkanten konden deze pelgrimstekens op hoed of mantel bevestigd worden (Afb. 2). De pelgrimstekens werden gegoten in een mal van hout, leisteen of speksteen. Door het materiaal en het gebruik behoren ze tot de meest vergankelijke voortbrengselen van de middeleeuwse kleinkunst. Zij moeten in zeer grote aantallen vervaardigd zijn om aan de stromen pelgrims te voldoen; zo vermeldt een Kroniek van Konstanz dat in 1466 te Einsiedeln binnen 14 dagen 130.000 pelgrimstekens à 2 pfennig aan bedevaartgangers verkocht werden[3]. Desondanks zijn slechts zeer weinig tekens in goede staat tot ons gekomen. Vele zijn niet in origineel maar in afdruk bewaard gebleven. Vooral in de Duitse landen bestond namelijk de gewoonte om bij het gieten van kerkklokken pelgrimstekens in de lemen mantel te drukken, die dan bij het gieten versmolten met de klokspijs. Als vlakke, wat vage reliëfjes sieren zij de buitenkant van de klok[4].

In 1885 kreeg het Museum van Oudheden te Nijmegen van de heer Joh. H. Graadt van Roggen een in de Waal gevonden *belegstukje van week metaal* ten geschenke[5] (Afb. 1). Het blijkt een voortreffelijk bewaard pelgrimsteken te zijn, dat niet alleen de oogjes voor de bevestiging gaaf bewaard

---

[1] EDITH MEYER-WURMBACH, *Kölner „Zeichen" und „Pfennige" zu Ehren der Heiligen Drei Könige*, in: Achthundert Jahre Verehrung der Heiligen Drei Könige in Köln 1164–1964, Kölner Domblatt, Jahrbuch des Zentral-Dombauvereins XXIII (1964), S. 208.

[2] KURT KÖSTER, *Pilgerzeichen-Studien: Neue Beiträge zur Kenntnis eines mittelalterlichen Massenartikels und seiner Überlieferungsform*, in: Bibliotheca Docet: Festgabe für Carl Wehmer, Amsterdam 1963, S. 77–100; KURT KÖSTER, *Meister Tilman von Hachenburg, Studien zum Werk eines mittelrheinischen Glockengiessers des fünfzehnten Jahrhunderts*, in: Jahrbuch der hessischen kirchengeschichtlichen Vereinigung VIII (1957), S. 1–206; B. W. SPENCER, *Medieval pilgrim badges*, in: Rotterdam Papers. A Contribution to Medieval Archaeology, Rotterdam 1968, p. 137–153.

[3] KURT KÖSTER, *Neusser Pilgerzeichen und Wallfahrtsmedaillen*, in: Neusser Jahrbuch für Kunst, Kulturgeschichte und Heimatkunde 1956, S. 16.

[4] Zie hierover: KURT KÖSTER, *l.c.*, 1957.

[5] Gegoten in lood, in zeer dun, doorbroken reliëf; 79 × 69 mm. Zie: *Verslag der Commissie ter Verzekering eener goede bewaring van Gedenkstukken van Geschiedenis en Kunst te Nijmegen over het jaar 1885*, p. 26; TH. H. A. J. ABELEVEN & C. G. J. BIJLEVELD, *Catalogus van het Museum van Oudheden te Nijmegen*, 4e druk, Nijmegen 1894, p. 277 no. 107.

1. *Pelgrimsteken uit Keulen, ca 1400. Nijmegen, Gemeente-Museum.*

heeft, maar ook de naar achter omgebogen lipjes waarmee een papieren ondergrond achter het doorbroken reliëf bevestigd werd[6]. Het pelgrimsteken geeft een afbeelding van de Aanbidding van de Koningen. Deze voorstelling sierde de pelgrimstekens uit de beroemdste bedevaartsplaats in onze streken, Keulen. Sedert 23 juli 1162 worden daar in de Dom de vermeende relieken van de Drie Koningen bewaard[7]. Aanvankelijk bevonden deze zich te Milaan, maar na de val van die stad in 1162 schonk Frederik Barbarossa ze aan zijn kanselier, Rainald von Dassel, aartsbisschop van Keulen. Onmiddellijk na de overbrenging ontstaat er een drukke pelgrimage naar Keulen. Dan verschijnen ook de eerste „keulse" pelgrimstekens met een afbeelding van

[6] Een pelgrimsteken uit Maagdenburg, dat in 1953 onder de koorbanken van het voormalige Cisterciënserinnenklooster Wienhausen werd gevonden, vertoont nog resten van het tussen deze lipjes geklemde papier. Zie: HORST APPUHN, *Kloster Wienhausen*, Hamburg 1955, S. 54, Taf. 79.

[7] JAKOB TORSY, *Achthundert Jahre Dreikönigenverehrung in Köln*, in het in noot 1 geciteerde jaarboek.

2. *Jan en Hubert van Eyck, Altaar van het Lam Gods, 1432, détail. De Heilige Pelgrims: Jacobus met op zijn hoed een schelp en een pelgrimsteken met de kruisiging (uit Jerusalem?). Gent, St. Baafskathedraal.*

de Aanbidding der Koningen, bekroond door een schematische weergave van een kerk met drie torens[8].

Het pelgrimsteken in het Nijmeegse Gemeente-Museum is een gotische variant van dit oudste type, en kan waarschijnlijk een unicum genoemd worden, daar het type tot heden niet in de litteratuur voorkomt. Onder drie spitsbogen, in de middelste waarvan een Christus-buste zichtbaar is, troont Maria met het Kind, dat door de Koningen aanbeden wordt. Met beide

[8] EDITH MEYER-WURMBACH, *l.c.*, S. 219, Nr. 1–2.

handjes grijpt het naar het geschenk van de eerste koning. Boven het hoofd van Maria staat de ster, waar een van de Koningen op wijst. Het geheel wordt bekroond door drie torentjes.

Het iconografisch type van deze Aanbidding der Koningen, waarbij de voorste knielt en reeds zijn geschenk aan het Christuskind aanbiedt, terwijl de tweede nog wijst op de ster en de achterste koning naderbij treedt, werd door Hugo Kehrer vanwege het toneelmatige karakter het „französische

3. *Grootzegel van de Universiteit van Keulen, 1392.*

Schauspieltypus" genoemd[9]. Hij veronderstelde dat de oorsprong van dit schema gezocht moet worden in de Franse Driekoningenspelen. In de 14e eeuw was het in heel Europa verbreid. De meeste Keulse pelgrimstekens volgen dit schema. De opbouw van de groep van het Nijmeegse pelgrimsteken lijkt het meeste op die van het Grootzegel van de Universiteit Keulen uit 1392 (Afb. 3). Gezien deze verwantschap is een datering van het pelgrimsteken omstreeks 1400 gerechtvaardigd.

[9] HUGO KEHRER, *Die Heiligen Drei Könige in Literatur und Kunst* I, Leipzig 1908, S. 55 ff.; – II, Leipzig 1909, S. 164 ff.

NUMAGA

TIJDSCHRIFT GEWIJD AAN HEDEN EN VERLEDEN
VAN NIJMEGEN EN OMGEVING

Brinkhoff nummer

1906 15 april 1971

JAARGANG XVIII
No. 3/4
NOVEMBER 1971

Uitgegeven door de Vereniging „Numaga"